

Терракота воина из поселения Козырка

Резюме

В публикации представлено подробное описание редкой терракоты воина с подвесными ногами. Терракота датируется второй половиной II в. н. э., очевидно, была изготовлена в Ольвии и служила для ритуальных целей, возможно, использовалась в культе Митры и погребальном культе.

¹ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1913—1915 гг. — СПб., — 1918. — С. 44. — Рис. 63; Скуднова В. М., Славин Л. М., Клейман И. Б. Описание терракот из Ольвии // САИ. — 1970. — Вып. VI-II. — С. 55. — Рис. 37, 5; Деревицкий А. Н., Павловский А. А., Штерн Э. Р. Терракоты Одесского археологического музея. — Одесса, 1898. — Т. 1. — Рис. 14, 2, 3.

² Денисова В. И. Корoplastика Боспора. — Л., 1981. — С. 67.

³ Там же. — С. 73.

⁴ Силантьева П. Ф. Терракоты Пантикапея // САИ. — 1974. — Вып. VI-II. — С. 35.

С. Б. ЛАНЦОВ

Матеріали з некрополя Керкінітиди

На рубежі XIX—XX ст. почалося швидке зростання Євпаторії. Міська дума поділила узбережжя на ділянки, які продавалися під забудову приватним особам¹. Внаслідок земляних робіт знищена значна кількість давніх пам'яток². У 1916 р. розгорнулося будівництво великої грязелікарні на березі Мойнакського озера, де П. О. Бураков у 1880 р. зафіксував залишки давніх будівельних комплексів, а Н. Ф. Романченко, який досліджував тут у 1895 р. та 1897 р. ряд будівель античного часу, локалізував Керкінітиду (з помилкою на 5 км)³.

М. І. Ростовцев, який відвідав улітку 1916 р. Євпаторію, вказував на необхідність якнайшвидшого дослідження пам'ятки, поки та остаточно ще не знищена в результаті будівельних робіт. Він ратував не лише за дослідження античних будівельних залишків поблизу Мойнакського озера, але й поставив питання про комплексне дослідження пам'ятки, включаючи і «високоцікавий некрополь»⁴, який також потрапив у зону розвитку міста. Слід зазначити, що згадане місцезнаходження могильника встановлено за свідченням Н. Ф. Романченка⁵.

Завдяки ініціативі М. І. Ростовцева Археологічна комісія видала Відкритий лист на ім'я Б. В. Фармаковського, а проведення робіт у Євпаторії було доручено директору Херсонського музею Л. А. Моїсееву⁶. Поряд з вивченням відкритого ним на Карантинному місці городища Керкінітиди та сільських садіб поблизу оз. Мойнаки він провів у 1916—1917 рр. і дослідження на некрополі. На жаль, їх результати не введено до наукового обігу. Матеріали про них у щоденникових записах наприкінці 60-х років надійшли до архіву ГХІАЗ від вдови покійного і покладені в основу нашої праці⁷. Незважаючи на те, що дані Л. А. Моїсеева не є повноцінним джерелом, вони при зіставленні з іншими архівними матеріалами висвітлюють топографію некрополя Керкінітиди, дають уявлення про взаємовідносини грецького міста з варварським світом.

Дослідження поховальних споруд було сконцентроване на території парку грязелікарні поблизу оз. Мойнаки, що знаходиться за 5 км від міської межі початку XX ст., і в самому місті. Безпосередньо роботами поблизу озера керували художник Н. К. Клуге та І. Антілохов⁸, які розкопали одне ґрунтове безінвентарне поховання і два кургани⁹.

Один з них (№ 1*, розкоп IV, квадрат IV за Л. А. Моїсеевим) розкопано колодязем 5×5 м. Поховання не виявлено. При уважному

* Нумерація курганів запропонована нами для зручності викладу.

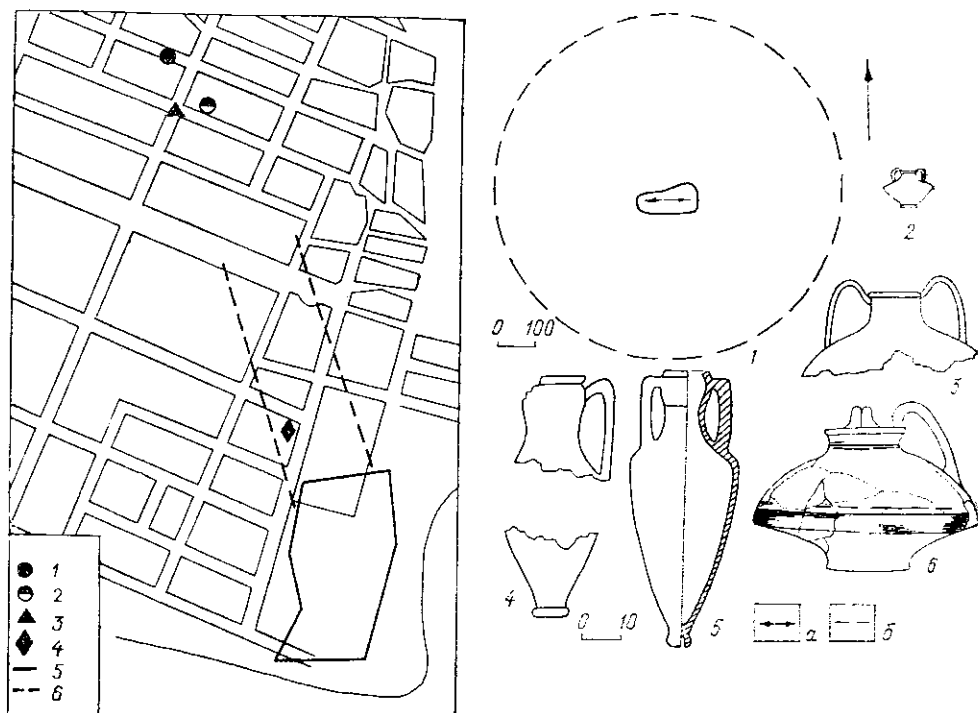


Рис. 1. План-схема некрополя Керкінітїди (за Л. А. Моїсеєвим):

1 — курган № 3 (розкоп ХХІ, за Л. А. Моїсеєвим поблизу вул. 13 Листопада; 2 — курган № 4 (розкоп ХХІІ) по вул. Дьомішєва; 3 — «склеп» (розкоп ХХІІІ) на перехрестї вулиць 13 Листопада і Токарева; 4 — ґрунтові могили під будинком № 19/1 на розї вулиць Пушкіна і Свердлова; 5 — контури городища; 6 — напрям динаміки некрополя.

Рис. 2. Курган № 3. План (1) та інвентар:

2, 3, 4 — рисунки Л. А. Моїсеєва; 5 — тип посудин; 6 — посудина типологічно близька посудинам на рис. 2, 2, 3 (з розкопок городища Керкінітїди в 1982 р., № к. о. — 702). Умовні позначення: а — широтна орієнтація; б — кам'яна крепїда.

вивченні записів Л. А. Моїсеєва та плану «кургану», єдиного зафіксованого графічно, стає очевидним, що в даному випадку за надмогильний насип помилково прийнято злежану купу ґрунту, переміщеного з території розташування античних садиб, у результаті чого тут і знайдено кілька керамічних фрагментів елліністичного часу¹⁰.

Курган № 2 (розкоп ХІХ) за описом і планом дослідника легко піддається точній локалізації. Проте він не привертає уваги при вивченні поховань античного часу через надзвичайну скудність інформації про нього. Вона зводиться до того, що в кургані розмірами 9×6 м та висотою до 1,1 м на захід та південь від центру знайдено дві могили, одна з яких, що містила кістяк «у дерев'яній домовині» і розташована на скелі, пограбована, а друга, заглиблена в скелю, не має інвентаря¹¹. Орієнтація могил не вказана. Немає нічого, що дозволяло б хоч приблизно датувати чи етнічно атрибутувати пам'ятку.

В самому місті в гаданих межах некрополя Керкінітїди Л. А. Моїсеєв заклав п'ять розкопів (№ ХV, ХVІІ, ХХІ—ХХІІІ). У трьох з них знайдено поховальні споруди античного часу.

Курган № 3 знаходився поблизу вул. 13 листопада (колишньої Ак-Мечетської)¹² (рис. 1, 1). Тут «досліджувалося місце, яке виділяється від іншого чорнуватою землею, що міститься в круглому обрамленні з кам'яних обтєсків», що, на думку Л. А. Моїсеєва, «схожа... на курган з кам'яною крепїдою»¹³. Цей курган з насипом, який майже не зберігся і був зритий до рівня похованого чорнозему, що впливає з наведеної цитати, піднімався над полем на 0,25 м, а його діаметр дорівнював 9,1 м. Від поверхні насипу на глибині 0,7 м вибрано ґрунт до материкової скелі. В центрі кургану (дещо на південь) в скелі вирубана

могильна яма близької до трапеції форми, довжиною 1,5 м, найбільшою шириною 0,9 м, що мала широтну орієнтацію¹⁴. План кургану завдяки цим даним піддається схематичній реконструкції (рис. 2, 1). Поховання — пограбоване, оскільки дослідник не згадує ні про наявність кістяка в ньому, ні про інвентар.

У залишках насипу виявлено «розбиту на шматки і дуже обгорілу іонійську вазу», верхню частину сіроглиняної «дворучної вази», фрагменти чернолакової солонки та червонофігурного кратера, цілу горловину та ніжку від однієї амфори¹⁵. Незважаючи на схематичність рисунків Л. А. Моїсеева, чітко можна визначити морфологічні ознаки ряду посудин, які дають можливість віднести їх до певних типів за сучасною класифікацією і відносно точно датувати. Так, пухлогорла, з легким перехватом амфора¹⁶, за І. М. Брашинським і В. В. Рубаном, датується не пізніше третьої чверті V ст. до н. е.¹⁷ Іонійські дворучні глечики («вази», за Л. А. Моїсеевим) (рис. 2, 2, 3) датуються в межах останньої чверті V ст. до н. е.¹⁸, а посудини, найбільш близькі за формою, відносяться до 425 р. до н. е. (рис. 2, 4)¹⁹. За типологією керамічного матеріалу можна вважати, що поховання у даному кургані було здійснене не пізніше третьої чверті V ст. до н. е. (рис. 2, 5, 6). Цій даті не суперечить і знахідка червонофігурної кераміки, що побутувала в Криму у V ст. до н. е. Слід зазначити, що за опублікованими даними, курганів V ст. до н. е. в Криму, а тим більше в прибережних районах Західного Криму, мало²⁰.

Звичай спорудження надмогильного насипу в античний період у Північному Причорномор'ї більшість дослідників пов'язують зі скіфською традицією²¹. Кургани з V ст. до н. е. з'являються і в некрополях античних міст даного регіону²², а поховання в них на основі відсутності зброї та ліпної кераміки вважають грецькими. Однак повної ясності у критеріях виділення етнічної належності похованих у курганах міських некрополів не існує. Наприклад, ліпна кераміка взагалі рідко трапляється у скіфських похованнях²³, а наявність зброї в інвентарі нерідко пов'язують з грецькими похованнями²⁴.

На нашу думку, на ранньому етапі існування грецьких апойкій Північного Причорномор'я, коли ще не відбулася синкретизація еллінського та аборигенного поховальних обрядів, курганні поховання, можливо, належали варварському етнічному елементу міст-колоній, на користь чого свідчить нечисленність курганів класичного часу. В некрополі Ольвії, наприклад, вони поки що зовсім невідомі²⁵. Наявність же скіфського впливу на населення з моменту виникнення античних центрів (з першої чверті V ст. до н. е.) встановлено для Ольвії та Березані²⁶. Повсюдно знаходять фрагменти ліпної — як скіфської, так і кизил-кобинської — кераміки в шарах V ст. до н. е. і на городищі Керкінітіди, хоча й в незначній кількості²⁷.

Незважаючи на існування курганних некрополів поблизу античних міст, віднесення кургану № 3 до некрополя Керкінітіди досить сумнівне. Основні аргументи проти цього — раннє його датування і розміщення на значній відстані від городища (близько 1,5 км), що не вкладається в загальну схему історико-топографічного розвитку античних могильників, які звичайно починали рости від стін фортеці. Відсутні також дані, які дозволили б припустити, що ця територія входила до хори Керкінітіди. В зв'язку з цим курган, на нашу думку, міг бути залишеним скоріше кочовими скіфами; цьому не суперечить ні наявність насипу, ні форма та організація могили, ні її датування, ні відсутність ліпного посуду. Чітко виражених визначальних ознак у даному випадку немає, що можна, очевидно, пов'язати з пограбуванням поховання. В свою чергу, такі сталі для скіфо-етнічної атрибуції і некорисні для грабіжників предмети, як брусок чи стріли, могли взагалі не класти в могилу — як такі, що не відповідають роду діяльності похованого. Беручи до уваги, що поховання в кургані № 3 — основне і за знахідками виключно грецької кружальної кераміки, не представ-

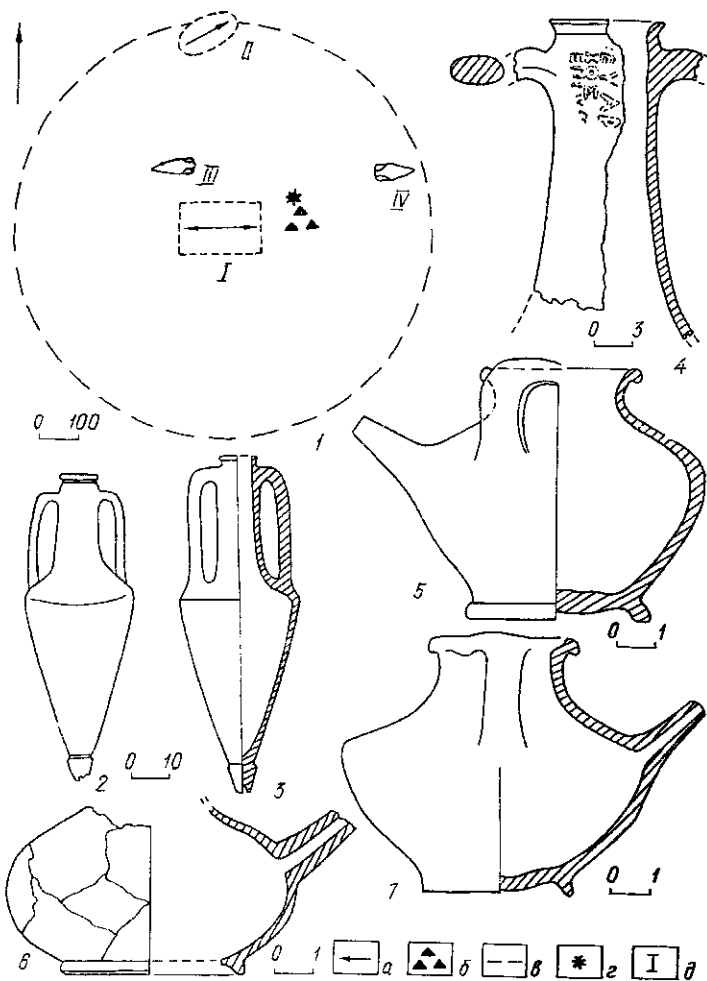


Рис. 3. Курган № 4. План інвентар:

1 — план кургану (реконструкція автора); 2 — рисунок Л. А. Моїсеєва; 3 — тип посудин; 4, 5, 6, 7 — речі із фондів Євпаторійського краєзнавчого музею.

Умовні позначення: а — орієнтація похованого; б — нагромадження каменів; в — кам'яна крепіда; г — місце виявлення гераклейської амфори (рис. 3, 4); д — номери могил.

леної в поховальних комплексах общинників²⁸, соціальний статус похованого був досить значним. Відсутність серед знахідок хоча б деяких фрагментів зброї, звичної і для знатного скіфа, і простолюдина, дає можливість припустити, що похований належав до категорії скіфів-купців, виділеної К. П. Бунятян²⁹.

Курган № 4 розташований на вул. Дьомішева (колишній Мойнакський) (рис. 1, 2)³⁰. Його діаметр — 11 м, навколо насипу, що не зберігся, виявлено «сліди кам'яної крепіди»³¹. Курган містив основне та три впускних поховання, взаєморозташування яких, за описом Л. А. Моїсеєва, піддається умовній реконструкції (рис. 3, 1).

Майже в його центрі в материкову скелю заглиблена на 0,31 м могила № 1 довжиною 2,27 м, шириною 1,45 м, яка має широтну орієнтацію. Зітлілий кістяк «лежав на підстилці з камки товщиною 2 см», орієнтований головою на схід. У могилі трапилися уламки залізних предметів і червонофігурний лекіф³². У засипці поховальної ями знайдено уламки амфор і дерева³³.

Могила № 2³⁴ впускна в наскельний ґрунт. Вона знаходилася на 4,2 м північніше могили № 1. Скелет, що зітлів, орієнтований головою на північний схід. Біля правої руки похованого лежали фрагмент за-

лізного ножа, а поблизу плеча цієї самої руки — чорнолаковий кілік³⁵.

На північ, у безпосередній близькості від могили № 1 виявлено поховання (№ 3) дитини у фрагментованій хіоській амфорі, орієнтованій горловиною на схід. Кістки зітліли. Поховальний інвентар складається з чорнолакових кіліка та гуттуса³⁶. Останній вдалося за інвентарним номером довоєнної книги надходжень та рисунком Л. А. Моїсеєва відшукати у фондах ЄКМ*.

На схід могили № 1 в безпосередній близькості від неї — багато розкиданого каміння, очевидно, зруйнованих склепів³⁷. На північ від них у насипу виявлено уламки трьох великих скляних чашок, амфорне горло з клеймом та плаский мідний гудзик³⁸. За рисунком у щоденнику Л. А. Моїсеєва у фондах ЄКМ знайдено горловину гераклійської амфори з прямокутним енгліфічним клеймом (рис. 3, 4)**, яке відноситься, за класифікацією Б. А. Василенко (сприйнятою також і І. Б. Брашинським), до III ранньої групи, що датується початком другої чверті IV ст. до н. е.³⁹ В інших місцях насипу знайдено: амфорне горло та ручку з клеймами, великий червонофігурний фрагментований лекіф⁴⁰.

На схід, у 4,8 м від поховання № 3 виявлена хіоська амфора (могила № 4, за Л. А. Моїсеєвим), що впущена у скелю на 0,20 м та орієнтована горловиною на захід. У ній знаходилося дві посудини, заповнені попелом, які Л. А. Моїсеєв пов'язує з обрядом «спалення»⁴¹. Хіоська амфора з ковпачковою ніжкою, що впливає з рисунку дослідника⁴², за його записами має загальну довжину — 0,95 м, при висоті горловини — 0,31 м та діаметрі плічок — 0,38 м⁴³ (рис. 3, 2). За даними метрологічної характеристики вона близька до цілих амфор з Роксоланівського та Єлизаветівського могильників, що датуються першою половиною IV ст. до н. е. (рис. 3, 3)⁴⁴. Посудини, знайдені всередині амфори, названі у польовому щоденнику кіліками⁴⁵, а в описі матеріалу вони іменуються гуттусами. Саме гуттуси виявлено в ЄКМ (рис. 3, 5, 6, 7); їх можна ідентифікувати з речами, помилково названими Л. А. Моїсеєвим в щоденнику кіліками^{46 ***}.

Сам обряд поховання в амфорі, характерний для поховань дітей, і наявність в ній двох гуттусів, які також звичайно пов'язують з дитячими похованнями, дають можливість з достатньою впевненістю стверджувати, що прах у гуттусах належав двом кремованим, одночасно померлим дітям з однієї сім'ї, можливо, близнюкам. Подібний тип поховань є унікальним.

На основі вищевикладеного уявляється можливим виявити послідовність поховання в кургані № 4. Не пізніше першої половини IV ст. до н. е. датується основне поховання (№ 1), зведення насипу та спорудження крепіди. Потім, також у першій половині IV ст. до н. е., в насип впускаються поховання в амфорах 3 та 4. На типологічну близькість цих посудин побіжно вказує Л. А. Моїсеєв, називаючи їх «амфорами хіоської форми»⁴⁷.

Інвентар з могили № 2 не виявлено в фондах ЄКМ, проте згадка про наявність в ямі чорнолакового кіліка дозволяє віднести поховання до часу не пізніше еллінізму.

Виявлення фрагментів «скляних чашок» у насипу, можливо, свідчить про те, що в верхній частині кургану були наявні впускні поховання римського часу. З території некрополя Керкінітіди відомо кілька випадкових знахідок монет та посудин I—III ст. н. е.⁴⁸, що поки що на основі опублікованих матеріалів, не узгоджується з даними, отриманими в останні роки (1980—1986) при дослідженні городища Керкінітіди, де античний матеріал не виходить за межі II ст. до н. е.⁴⁹

* Фонди ЄКМ, КП 609/А 586.

** Фонди ЄКМ, КП 609/А 65.

*** Фонди ЄКМ, КП 606/А 441, КП 608/А, 443.

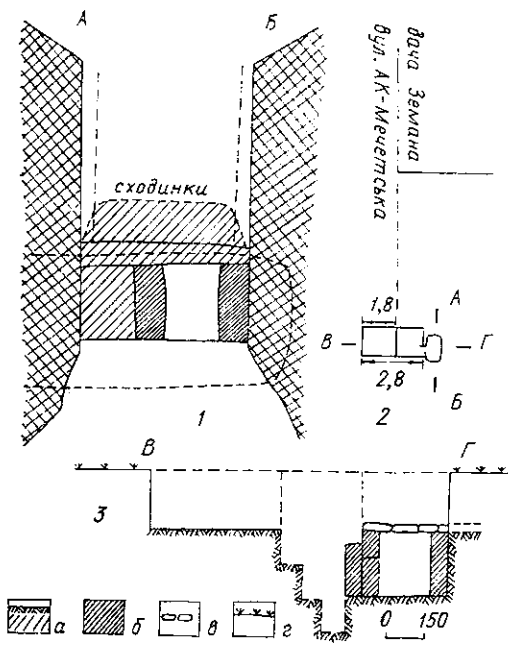


Рис. 4. «Склеп». Умовний план і розрізи. 1, 2 — рисунки Л. А. Моїсеєва (лінії розрізів автора); 3 — реконструкція автора.

Умовні позначення:

а — скеля; б — кам'яні конструкції; в — кора вивітрювання; г — рівень денної поверхні 1917 р.

ний отвір до камери, висотою 0,50 м і шириною 0,31 м, був закладений плитою, висотою 0,70 м і шириною 0,50 м.

На основі рисунку Л. А. Моїсеєва (рис. 4, 1), який є розрізом по довгій осі камери (лінія А—Б) з видом за нею, можна з'ясувати деякі конструктивні особливості «склепу». Так, довжина дромосу не перевищувала 1 м. Вона визначається відстанню від камери до першої сходишки, вирубаної в скелі (див. рис. 4, 2). Дно дромоса, мабуть, було нижче дна склепу, на що вказує пунктирна лінія на рисунку дослідника (рис. 4, 1). В зв'язку з цим слід зазначити, що незважаючи на відсутність масштабу, пропорції в начерках Л. А. Моїсеєва дотримані досить правильно, як це вдалося встановити при порівнянні виявлених у фундаментах ЄКМ речей з рисунками.

«Верхня вимостка», за Л. А. Моїсеєвим, (рис. 4, 1) не лише перекриває «склеп», але й поширюється за межі розкопу. Цей факт і наше знайомство з геологічною будовою району сучасної Євпаторії дають можливість вважати дану «вимостку» ні чим іншим, як корою вивітрювання — продуктом розкладу верхньої частини вапняку. Тут вона, як правило, незначна за товщиною та відділена від основного пласта скелі тонким шаром глинистих відкладень пального кольору. Інколи вона розташована безпосередньо на скелі. Сталість перекриття «з вимостки» можливо пояснити лише природним його походженням. На основі викладеного нам уявляється, що «склеп» було споруджено у підбої (рис. 4, 3). Подібну конструкцію «склепу» можна пояснити бажанням його творців скоротити трудомісткість робіт.

У «склепі» виявлено вісім кістяків, два з яких лежали головою на захід, інші — на схід. Кістяки розміщені безладно один під іншим, крім того, один лежав в безпосередній близькості до закладу. Очевидно, в даному випадку представлено обряд підзахоронення. Біля правого плеча кістяка, який було покладено в «склеп» останнім, знаходилася «глиняна чашечка», а біля правої руки — брусок та шматок червоної фарби. В центрі поховальної споруди знайдено шматок кре-

Кургани некрополі IV ст. до н. е. виявлено поблизу поселень Північно-Західного Криму (Заозерне, Панське, Караджа, Калос Лімен)⁵⁰. Відомі кургани також і в некрополі Керкінітиди⁵¹.

Крім чотирьох курганів Л. А. Моїсеєв дослідив «кам'яний склеп» на розі вул. 13 листопада (колишня Ак-Мечетська) та Токарева (колишня Першої лінії) (рис. 1, 3)⁵². Склеп підпрямокутної в плані форми, орієнтований довгою віссю на захід—схід, має довжину — 2,05 м, ширину — 1,20 м, висоту — 0,85 м, був цілком впушений в скелю, над якою міститься ґрунт товщиною 0,81 м.

Судячи з побіжних описів і рисунків, можна твердити, що він мав дромос зі сходишками в скелі із північного широкого боку камери, та перекриття, за яке слід вважати «верхню вимостку», товщиною 0,12 м (рис. 4, 1, 2)⁵³. Вхід-

меня. Поміж ніг одного з похованих, повернутого головою на схід, містилася залізна пряжка. У «склепі» також виявлено скляні буси жовтого кольору (на одній низці) та червоноглиняний фрагментований світильник, а в дромосі — бронзовий чотирнадцятигранник⁵⁴. Жодний предмет відшукати не вдалося. Однак, судячи за широтною орієнтацією та кількістю похованих, за наявністю в інвентарі бруска, а також шматків червоної фарби (очевидно, реалгара) та кременю уявляється можливим віднести цю підбійну могилу, обкладену по сторонах кам'яними плитами, що стоять вертикально, до розряду скіфських сімейних усипальниць. На наявність у могилі жіночих поховань свідчать буси. Суто чоловічою ознакою є наявність бруска⁵⁵.

Появу обряду підзахоронення звичайно пов'язують з седентаризацією скіфів, яка в даному конкретному випадку могла стимулювати загарбання ними Керкінітиди, а отже, відбутися не раніше II ст. до н. е.⁵⁶ Однак не виключено і той варіант, що скіфи цілими сім'ями жили в античному місті та ховали родичів на його некрополі. В такому випадку могилу можна віднести до більш раннього часу, хоча це малоймовірно.

Крім вивчення вищеописаних об'єктів Л. А. Моїсеев наглядав за земляними роботами «на Дуванівській вулиці, на місці будинку Нахшунова», де було знайдено ґрунтові могили V ст. до н. е.⁵⁷ За допомогою місцевих краєзнавців вдалося встановити точне місцезнаходження цих поховань — під фундаментом будинку № 19/1 на розі вулиць Свердлова та Пушкіна (рис. 1, 4).

Розкопками чотирьох курганів, підбійною могилою з кам'яним облицюванням (склепу) та наглядом «на Дуванівській вулиці» вичерпуються дослідження поховальних споруд в 1916—1917 рр. У 1929—1930 рр. Л. А. Моїсеев знов проводить розкопки в Євпаторії. Незадовго до цього у виступі на об'єднаному засіданні відділів греко-римського мистецтва і археології Скіфії та Сарматії ГАІМК він вказує на ряд першочергових проблем у вивченні євпаторійських старожитностей, серед яких висунуто завдання вивчення некрополя та курганів⁵⁸. Проте Кримською комісією ГАІМК було винесено постанову, що диктувала «утриматись від розкопок» поховань, оскільки це «може посилити пошуки скарбів»⁵⁹, які набули значних розмірів, як свідчать листи Г. Х. Бояджиева та Н. Є. Макаренка з Євпаторії в ГАІМК⁶⁰. У зв'язку з такими обставинами розкопки некрополя в 1929—1930 рр. не проводилися.

Заслуга наукового відкриття та першого дослідження некрополя Керкінітиди належить Н. Ф. Романченко. Однак виявлені ним поховальні пам'ятки та окремі артефакти не співвіднесені з планувальною сіткою Євпаторії, а на умовних схемах відсутній масштаб, тому Л. А. Моїсеев змушений був шукати «сліди античного кладовища». Невеликі роботи (описані вище), проведені в 1917 р., уточнили місцезнаходження могильника, що в свою чергу дозволило йому вперше точно локалізувати Керкінітиду, яка безумовно знаходилася, за аналогіями з усіма античними поселеннями, поряд з некрополем, а не, як вважалося раніше, за 5 км від нього на березі Мойнакського озера⁶¹.

Л. А. Моїсеев також спробував вивчати межі могильника, сумарно датованого ним V—I ст. до н. е.⁶² На його думку, той знаходився «між Надеждинською та 2-ою продольною вулицями (колишня Княжеська) по продовженню Мойнакської та Ак-Мечетської вулиць»⁶³, тобто між сучасними вулицями Гагаріна, Кірова, Дьомішева та 13 листопада. Дана точка зору зовсім не ясна, оскільки всі ці вулиці паралельні одна одній. Лише крайні вул. Дьомішева та Кірова можуть бути північною та південною межами могильника.

Він також умовно намітив спрямування історико-хронологічної динаміки некрополя, який поширювався вузькою смугою на північний захід від Керкінітиди⁶⁴. Це він умовно відобразив у 1929 р. на схемі

Євпаторії (рис. 1, 5, 6)⁶⁵, вже неодноразово опублікованій рядом авторів⁶⁶, але або дуже схематично, або не точно.

Дослідник дещо сумнівався у такому положенні кладовища, очевидно, в зв'язку з виявленням курганів поблизу оз. Мойнаки і з тим, що на планах П. О. Бурачкова та Н. Ф. Романченко кургани, хоча і в незначній кількості, відзначено на всьому просторі між озером і Євпаторією⁶⁷. Так, у звіті за 1929 р. Л. А. Моїсєєв схиляється до думки про поширення могильника «протягом 3-х верст» між Карантинним мисом і оз. Мойнаки⁶⁸. На нашу думку, початковий висновок (рис. 1, 6) ближчий до істини. Більшість же курганів на вищезгаданих планах віддалені від міста і не мають відношення до некрополя Керкінитіди. Розкопки деяких з них (Н. Ф. Романченко) дозволяють все ж таки вбачати в них пам'ятки, одночасні існуванню античного міста⁶⁹, але їх скоріше слід відносити до садіб Керкінитіди, на що вже звертав увагу Б. Ю. Міхлін⁷⁰.

Поряд з гіпотезою про розвиток євпаторійського могильника Л. А. Моїсєєв робив спроби виділити і основні типи поховальних споруд, хоча навіть за наявними на той час даними їх перелік далекий від повноти⁷¹.

Загалом матеріали розкопок Л. А. Моїсєєва, оброблені нами, у сукупності з аналітичним спадком дослідника можуть і повинні послужити відправною точкою для проведення необхідної, великої та складної роботи по з'ясуванню приблизних меж некрополя античної Керкінитіди в умовах суцільної забудови центру сучасної Євпаторії, що, в свою чергу, дозволить в подальшому прогнозувати успіх археологічного пошуку. Дослідження Л. А. Моїсєєва мають важливе значення і для виділення ділянок з різними типами поховальних споруд, а також для встановлення соціальної та історичної топографії могильника, етнічного складу периферійного грецького міста та греко-варварських контактів.

С. Б. ЛАНЦОВ

Матеріали из некрополя Керкинитиды

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок Л. А. Моисеева в 1916—1917 гг. на слабо изученном некрополе античной Керкинитиды, расположенном на месте современной Евпатории. Сопоставление разрозненных данных позволяет графически реконструировать погребальные сооружения, определить их хронологию, осветить некоторые аспекты историко-топографической проблематики некрополя. В результате работ Л. А. Моисеева открыты четыре кургана, подбойный семейный склеп и семь грунтовых могил V в. до н. э. Два кургана поддаются датировке. Один из них относится к третьей четверти V в. до н. э., другой — к первой половине IV в. до н. э. В публикации высказываются также предположения об этнической принадлежности погребенных в курганах могильников античных городов.

¹ Романченко Н. Ф. Раскопки в окрестностях Евпатории // ИАК. — 1907. — Вып. 25. — С. 173.

² Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторийского уезда // ЗРАО. — 1896. — Т. 8, Вып. 1—2. — С. 220; ОАК за 1896 г. — СПб., 1898. — С. 70—71; Клепинин Н. Н. Об охране памятников старины в Крыму // Записки Крымского Общества Естествоиспытателей и Любителей природы. — Симферополь, 1913. — Т. 2. — С. 170; Штифтар В. Ф. Археологические находки в Евпатории // Гермес. — 1911. — Т. 9. — С. 461.

³ Бурачков П. О. Опыт соглашения открытой в Херсонесе надписи с природой местности и сохранившимися у древних писателей сведениями относящимися ко времени войн Диофанта полководца Мифрадата со скифами // ЗООИД. — 1881. — Т. 12. — С. 245. — Табл. III; Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторийского уезда. — С. 219—237; ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С. 22; ОАК за 1897 г. — СПб., 1900. — С. 39—40; Романченко Н. Ф. Раскопки в окрестностях Евпатории. — С. 179—183.

⁴ Архив ЛОИА. — Ф. 1, 1916 г., д. 128, л. 20—21, 25—26.

⁵ Романченко Н. Ф. К вопросу о древнем поселении вблизи Евпатории // АИЗ. — 1894. — № 1. — С. 9—15; Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторий-

ского уезда. — С. 219—237; *Романченко Н. Ф.* Раскопки в окрестностях Евпатории. — С. 172—187; ОАК за 1895 г.; ОАК за 1896 г.; ОАК за 1897 г.

⁶ Архив ЛОИА, ф. 1, 1916 г., д. 128, л. 33.

⁷ *Моисеев Л. А.* Полевые дневники раскопок в Евпатории 1916—1917 гг. // Архив ГХИАЗ, д. 1526. — 258 с.

⁸ Там же, л. 1; Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 128, л. 140.

⁹ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 13, 76, 77, 96, 97.

¹⁰ Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730; чертеж 5602; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 1, 76, 77.

¹¹ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 96—97; Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730, чертеж 5597.

¹² *Моисеев Л. А.* Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории // ИТУАК. — 1918. — № 54. — С. 253; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 99; Архив ЕКМ, 1917 г., д. 1, л. 19; Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730, чертеж 5597.

¹³ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 99.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18, № 767—771.

¹⁶ Там же, л. 18, № 770; Архив ЕКМ, 1917, д. 1, л. 19.

¹⁷ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. — Л., 1980. — С. 16; *Брашинский И. Б.* Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — С. 98; *Рубан В. В.* О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 96—113.

¹⁸ *Шмидт Р. В.* Греческая архаичная керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА. — 1952. — № 25. — С. 242—243; *Alexandrescu P.* La céramique d'époque archaïque et classique (VII^e—IV^e) // *Histria*. — 1978. — N 4. — P. 103; *Condurachi Em.* Si col. Sântierul arheologic Histria // *MCA*. — 1957. — N 4. — Fig. 27; *Sparkes V. A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th. *Centuries B. C.* // *The Athenian Agora*. — 1970. — Vol. 12. — P. 247—248. — Pl. 9, N 162—166.

¹⁹ *Sparkes V. A., Talcott L.* Op. cit. — P. 247. — Pl. 9, N 162.

²⁰ *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 12, 36—40; *Цветаева Г. А.* Курганный некрополь Пантикапея // МИА. — 1957. — № 56. — С. 232; *Дашевская О. Д.* О скифах Северо-Западного Крыма в период греческой колонизации. Цхалтубо. — 1979. — Тбилиси, 1981. — С. 220—223; *Омелькова Л. А.* Погребальный комплекс второй половины V в. до н. э. в Бельбекской долине // Античная и средневековая идеология: АДСВ. — Свердловск, 1984. — С. 14.

²¹ *Цветаева Г. А.* Курганный некрополь Пантикапея. — С. 227—228.

²² Там же. — С. 232; *Силантеева Л. Ф.* Некрополь Нимфеи // МИА. — 1959. — № 69. — С. 52—91; *Черненко Е. В.* Погребения с оружием из некрополя Нимфея // Древности Восточного Крыма. — Киев, 1970. — С. 198; *Яковенко Е. В.* Скифы Східного Криму в V—III ст. до н. э. — Киев, 1974. — С. 105—106.

²³ *Бунятян Е. П.* Методика социальных реконструкций в археологии на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э. — Киев, 1985. — С. 46; *Мурзин В. Ю.* Указ. соч. — С. 90, 115—123.

²⁴ *Козуб Ю. I.* Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — Киев, 1974. — С. 111, 125; *Гайдукевич В. Ф.* Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 215; *Цветаева Г. А.* Грунтовый некрополь Пантикапея, его история, этнический и социальный состав // МИА. — 1951. — № 19. — С. 68.

²⁵ *Козуб Ю. I.* Вказ. праця. — С. 17.

²⁶ *Марченко К. К.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1974. — 20 с.

²⁷ *Драчук В. С., Кутайсов В. А.* Исследование Керкинитиды // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 83; *Кутайсов В. А.* Отчет о раскопках Керкинитиды в 1981 г. // НА ИА АН УССР. — Р. 1, 3 е, инв. № 9922, л. 70—71.

²⁸ *Бунятян Е. П.* Указ. соч. — С. 95.

²⁹ Там же. — С. 21.

³⁰ Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730, чертеж 5597.

³¹ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 100.

³² Там же; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18, № 772—773.

³³ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 100.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18, № 774, 775.

³⁶ Там же, № 776—778; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 101.

³⁷ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 101.

³⁸ Там же; Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1551, л. 18, № 779—781.

³⁹ *Василенко Б. А.* О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. // НЭ. — 1974. — Т. 11. — С. 10; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт... — С. 39.

⁴⁰ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 101; д. 1551, л. 18, № 785—787.

⁴¹ Там же, д. 1526, л. 101.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. — С. 174—175, 237—238, 240.

⁴⁵ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 101.

⁴⁶ Там же, д. 1551, л. 18, № 783, 784.

⁴⁷ Там же, д. 1526, л. 100.

⁴⁸ Романченко Н. Ф. К вопросу о древнем поселении вблизи Евпатории. — С. 13; Штифтар В. Ф. Указ. соч. — С. 464.

⁴⁹ Драчук В. С., Кутайсов В. А. Исследование Керкинитиды. — С. 82—86; Драчук В. С., Кутайсов В. А. Керкинитиды в эллинистический период // Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья на тему «Эллинизм и Причерноморье». — Тбилиси, 1982. — С. 28; Кутайсов В. А. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды // СА. — 1985. — № 3. — С. 178.

⁵⁰ Рогов Е. Я. Сырцовые конструкции в погребальных сооружениях некрополя Панское I // КСИА АН СССР. — 1985. — Вып. 182. — С. 45—49; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 5, 8, 11, 21, 29, 32, 34, 43—44, 46—51.

⁵¹ Михлин Б. Ю., Бирюков А. С. Склеп с уступчатым перекрытием в некрополе Керкинитиды // Население и культура Крыма в первые века н. э. — Киев, 1983. — С. 32.

⁵² Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 209—211; Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 730, черт. 5597.

⁵³ Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1526, л. 109.

⁵⁴ Там же, л. 210—211; д. 1551, л. 18, 19, № 788—797.

⁵⁵ Бунятян Е. П. Указ. соч. — С. 65, 67; Ольховский В. С. Погребальные обряды населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1978. — С. 16.

⁵⁶ Кутайсов В. А. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды. — С. 179.

⁵⁷ Моисеев Л. А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории. — С. 253.

⁵⁸ Архив ЛОИА, ф. 2, 1929 г., оп. I, д. 130, л. 12.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же, л. 4, 14, 15, 18; Архив ГХИАЗ, 1920, 1929 гг., д. 1560, л. 1—3, 13.

⁶¹ Моисеев Л. А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории. — С. 261, 253.

⁶² Там же. — С. 253; Моисеев Л. А. Херсонеская демократическая республика и Евпатория. — Архив ГХИАЗ, 1917 г., д. 1549, л. 37.

⁶³ Архив ЛОИА, ф. 1, 1916 г., д. 128, л. 140.

⁶⁴ Моисеев Л. А. Херсонес Таврический и раскопки 1917 г. в Евпатории. — С. 251, 253.

⁶⁵ Архив ГХИАЗ, 1929 г., д. 1560, л. 25; Архив ЛОИА, ф. 2, 1929 г., оп. 1, д. 130, л. 97.

⁶⁶ Щеглов А. Н. Указ. соч. — С. 21; Михлин Б. Ю. Раскопки некрополя Керкинитиды в 1975 г. // СА. — 1981. — № 3. — С. 190.

⁶⁷ Бурачков П. О. Указ. соч. — Табл. III: Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторийского уезда. — С. 221. — Рис. 56; Бурачков П. О. Раскопки в окрестностях Евпатории. — С. 172. — Рис. 1.

⁶⁸ Архив ЛОИА, ф. 2, 1929 г. оп. 1, д. 130, л. 28. — Архив ЕКМ, д. 201, л. 2.

⁶⁹ Романченко Н. Ф. Материалы по археологии Евпаторийского уезда. — С. 225—237.

⁷⁰ Михлин Б. Ю., Бирюков А. С. Указ. соч. — С. 38, прим.

⁷¹ Архив ЛОИА, ф. 1, 1917 г., д. 128, л. 140.